

ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН “АРБАЪИН АН-НАВАВИЙ” АСАРИ ХУСУСИДА

ПЎЛАТОВА МАЛОҲАТ

Тадқиқотчи, ТДШИ

Аннотация. Дунё шарқишунослигида жаҳоннинг барча қўлёзма фондларида сақланаётган ирфоний адабиёт намояндалари меросини матншунослик ва манбаишунослик нуқтаи назаридан ўрганиш, улар яратган асарларнинг маъно-моҳияти, поэтикаси масалаларига қизиқиш тобора ошиб бормоқда. Замонавий адабиётшунослик, шарқишунослик ва исломишуносликда исломий йўналишдаги адабиётни ўрганиш, хусусан, улардаги комил инсон концепцияси, фалсафий-ирфоний қарашлар, ижтимоий ва одоб-ахлоққа оид масалаларга бағишланган илмий тадқиқотлар кундан-кунга кўпайиб ва теранлашиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг бир неча минг йиллик бой тарихи ва маданиятини ўрганишда хорижий тадқиқотлар ҳамда манбалар муҳим ўрин тутadi. Айниқса, бетақрор илмий меросимизнинг таркибий қисми бўлмиш Шарқ мумтоз адабиёти намояндаларининг диний-маънавий асарларини, хусусан, “Арбаъин” – “Чихил ҳадис” асарларини ўрганиш, шу хусусдаги илгари илмий истеъмолга жалб этилмаган манбаларни аниқлаш, таржима қилиш, уларни маҳаллий манбалар билан қиёсий таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон ФАнинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институти қўлёзмалар фонди картотекаларини кўздан кечирганимизда 80 га яқин арбаъин асарлари қўлёзмалари ва уларнинг бир неча нусхалари мавжудлиги маълум бўлди.

Республикамызда мавжуд қўлёзма фондларида сақланаётган араб, форс-тожик ва туркий тилларда ёзилган кўплаб арбаъин асарлари адабий манбаишунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан ўрганилмаган.

Ўзбекистон ФАШИ қўлёзмалар фондидаги Арбаъин асарлари орасида Нававийнинг “Арбаъин” الاربعين النووي ининг 12 та қўлёзма нусхаси мавжудлиги ва бу қўлёзма нусхалар “Шамоили ан-Набий” – الشمائل النبي، “Ҳошия” – حاشية، “Ал-Ҳисн ул-ҳасийн мин калам саййид ал-мурсалийн” – الحصن الحصين من كلام سيد المرسلين، “Васияти Имоми Аъзам”, “Шарҳу одоби ал-мунозара”, “Қасидат ул-бурда” – قصيدة البردة каби машҳур асарлар билан китобот қилинганлиги унинг халқ орасида анча машҳур бўлганлигини билдиради. Бу эса “Арбаъин” асарининг манбаишунослик нуқтаи назаридан илмий қийматини янада оширади. Нававий “Арбаъин” асарининг ёзилган йили номаълум, асар араб тилида ёзилган бўлиб, ўз ичига 42 та ҳадисни жамлаган. Қўлёзма нусхаларда “Арбаъин” даги 42 та ҳадис рақамлаб борилган. Анъанага кўра, айтилаётган ҳадисдан аввал албатта унинг исноди келтирилган. Ҳар бир ҳадис батафсил шарҳланган. Асар турли даврларда, турли хаттотлар томонидан кўчириб келинган. Мазкур қўлёзмалар фондида сақланаётган арбаъинларнинг бир қанча қўлёзма нусхалари хаттотлик ва китобат санъатининг нодир намуналаридан ҳисобланади.

Таянч сўз ва иборалар: “Арбаъин” – “Чихил ҳадис”, қўлёзмалар фонди, қўлёзма, “Қуръон” оятлари, ҳадислар, арбаъин, анъана.

Аннотация. Данная статья посвящена традиции написания произведений “арбаин” в истории литературы народов Востока. В статье освещены особенности и своеобразие традиции.

В восточной классической литературе традиция сорока хадисов (Хадис – слова пророка Мухаммеда с.а.в.) – «Арбаин» занимает особое место.

В рукописном фонде института Востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Узбекистана хранятся десятки копий рукописей и изданий «Арбаин», написанных на арабском и персидском языках.

Академия наук рукописного фонда института Востоковедения имени Абу Райхана Беруни республики Узбекистан знаменита тем, что здесь хранятся копии рукописи произведения «Арбаин ан-Нававий» знаменитого учёного, имама, хафиза Абу Закарии Яхё Бин Мухиддина ан-Навави.

Произведение «Китоб ал Арбаин хадисан» Мухйиддина Яхё бин Шарофуддина ан-Навави, в котором использованы 42 хадиса Бухари и Муслима, было написано на арабском языке.

«Арбаин» – слово арабского происхождения, обозначает сорок¹. Есть хадис Пророка Мухаммеда, в котором говорится: «Кто будет знать наизусть сорок моих хадисов, будет следовать им и обучать других, тот в судный день будет под моей защитой²». Поэтому стремились выучить наизусть сорок хадисов и донести их до народа. В каждую эпоху существовал свой «Арбаин», в котором пропагандировались определенная тема и цель. При толковании и комментировании хадисов важную роль играли предания, рассказы и повести. Некоторые арбаины подтверждались аятами Корана, а в других для правильного понимания сорока хадисов приводилось несколько рассказов и преданий. А некоторые арбаины после каждого хадиса содержали его поэтическое толкование, что является своеобразной особенностью традиции арбаин.

Опорные слова и выражения: «Арбаин» – «Чихил хадис», фонд рукописей, рукопись, аяты Корана, хадисы, арбаин, традиция.

Annotation. This given article is devoted to the traditions of writing Arbain's works in literature of history people of the East. In the article the special features of tradition has been described.

It was tradition to write "Arbain" – "Chihil Hadis" works in Eastern classical literature which means collecting forty hadiths in one place, explaining their meaning to simple people, writing comments on them. The observations show that every time has its "Arbain", which put forward a clear theme and purpose. According to Hadith Prophet Muhammad (peace be upon him), "Whoever memorize forty hadiths, follows and teaches them, he will be under my intercession on the Day of Resurrection". According to this hadith people tried to memorize forty hadiths and deliver them to the people. The lexical meaning of "Arbain" is forty. In addition, to be in chilla for forty days means the prayers' purifying and praying in the nook for forty days, forty days from birth and after the death. These forty days are called as a period of "cleansing".

Medieval thinkers chose forty hadiths which were about Islamic rules and place together. They attempted to explain the meaning and significance of these forty hadiths to people in easier way. For this they used the prose and poetry effectively.

In this article we aimed to give some information about handwritten copies of "Arbain" works which are being saved in the central fund of Oriental manuscripts center named after Abu Rayhan Beruni under the Tashkent State Institute of Oriental studies of the Republic of Uzbekistan.

Keywords and expressions: Arba'in – Chihil Hadith, Fond of manuscripts, manuscript, Kuran's sayings, Hadith, stories, tradition.

Кириш. Мамлакатимизда бугунги кунда кенг кўламли ислохотлар олиб борилаётган бир пайтда, барча соҳалар қатори Шарқ мумтоз адабиётини, жумладан, ирфоний адабиётни жиддий ва холисона ўрганиш, ушбу йўналишдаги буюк алломаларимиз бадий-маърифий меросига оид кўп асрлик кўлёмаларни манбашунослик ва матншунослик нуктаи назаридан батафсил тадқиқ этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Айни пайтда бетакрор илмий меросимизнинг таркибий қисми бўлмиш Шарқ мумтоз адабиёти намояндаларининг диний-маънавий асарларини, хусусан, «Арбаин» – «Чихил ҳадис» асарларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Шарқ адабиётида кўлёмаларни китобат қилиш анъаналари мавжуд бўлиб, улар келтирилган асар жанри, унинг мазмуни ҳамда буюртмачининг моддий имкониятлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда китобат қилинган. Худди шундай арбаин жанрида ёзилган асарларнинг ҳам ўз китобат қилиш анъаналари авлодан-авлодга етказилган. Шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, арбаинлар анъанасида ҳадислар аввал асл ҳолича берилиб, кейин улар мазмуни таржима ва шеърӣ талқин этилган, яъни араб тилида берилган диний манбага

¹ Алишер Наваи. Арбаин хадис. // Составители и комментарии Кабил Ахмад, Оллоберди Махмуд. – Т.: 1991. – С. 4.

² Алишер Наваи. Арбаин. – Т.: Мерос, 1991.

ишора берилган ва шоир ижоди асосидаги мазкур оригинал ифодаси уни тўлдирган. Ҳадисларнинг шеърӣ шарҳини битишда форс-тожик ва туркий адабиётда кўпроқ назмнинг қитъа шаклидан фойдаланилган. Бинобарин, арбаъинларнинг қўлёзма қилинган шарҳларини бериш долзарб вазифалардан бўлиб, биз мазкур мақоламизда арбаъинларга доир қўлёзмалар тўғрисида умумий маълумот бериб ўтамиз. Республикамизда мавжуд қўлёзма фондларида сақланаётган араб, форс-тожик ва туркий тилларда ёзилган кўплаб арбаъин асарлари адабий манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан ўрганилмаган.

Ушбу мақоламизда Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган Ислом оламининг мўътабар ва машҳур олими, имом, фақиҳ, муҳаддис, ҳофиз Абу Закариё Муҳйиддин Яҳё бин Шарофуддин ан-Нававийнинг (631–676/1233–1278) “Арбаъин ан-Нававий” асари хусусида маълумот бермоқчимиз. Бу асар араб тилида ёзилган бўлиб, унда Бухорий ва Муслим ҳадисларидан 42 таси жамланган.

Ўзбекистон ФАШИ қўлёзмалар фондидаги Арбаъин асарлари орасида Нававий “Арбаъин”и (الاربعة النوي)нинг 12 та қўлёзма нусхаси мавжудлиги ва бу қўлёзма нусхалар “Шамоиلى ан-Набий” – شمائل النبي, “Ҳошия” – حاشية, “Ал-Ҳисн ул-ҳасийн мин калам саййид ал-мурсалийн” – الحصن الحصين من كلام سيد المرسلين, “Васияти Имоми Аъзам”, “Шарҳу одоби ал-мунозара”, “Қасидат ул-бурда” – قصيدة البردة каби машҳур асарлар билан китобат қилинганлиги унинг халқ орасида анча машҳур бўлганлигини билдиради. Бу эса “Арбаъин” асарининг манбашунослик нуқтаи назаридан илмий қийматини янада оширади. Нававий “Арбаъин” асарининг ёзилган йили номаълум, асар араб тилида ёзилган бўлиб, ўз ичига 42 та ҳадисни жамлаган. Қўлёзма нусхаларда “Арбаъин” даги 42 та ҳадис рақамлаб борилган. Анъанага кўра, айтилаётган ҳадисдан аввал албатта унинг исноди келтирилган. Ҳар бир ҳадис батафсил шарҳланган. Асар турли даврларда, турли хаттотлар томонидан кўчириб келинган. Мазкур қўлёзмалар фондида сақланаётган Нававий “Арбаъин” асарининг 3200-III, 3294-I¹, 2439-IV², 4079-III³, 8181-II, 4826-I, 4602-II⁴, 6437-II, 6767-III, 8174-I, 7131-IV рақамлари остида сақланаётган қўлёзма нусхалари хаттотлик ва китобат санъатининг нодир намуналаридан ҳисобланади.

Бинобарин, арбаъин – ҳадис тўплами турларидан бири бўлиб, унинг келиб чиқишининг ўз ижтимоий-тарихий сабаблари, шарт-шароитлари мавжуд. Арбаъинлар наср ва назмда ёзилган бўлиб, кўплаб Қуръон оятлари ва ҳадислар мазмунини ўз ичига олди. Арбаъинларда баён этилаётган назарий материални далиллаш учун кўплаб ҳикоят, ривоят, нақллар келтирилдики, улар назарий масалаларнинг мисоллар воситасида китобхон хотирасида сақланиб қолишига имконият яратди. Арбаъин муаллифлари ўз арбаъинларини яратишдан олдин, ўзларидан олдин арбаъин яратганлар ҳақида маълумот бериб ўтадилар. Арбаъиндаги ҳадисларнинг ровийлари албатта баён этилади. Унинг ишончлилигига урғу берилади.

Имом Нававий ўзининг “Арбаъин” асари муқаддимасида “Арбаъин” ёзиш мақсадини шундай келтириб ўтади: айнан, арбаъин ёзиш анъанасининг вужудга келишида пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг “Ким умматимга дин ишларига оид қирқ ҳадисни ўргатса,

¹ SVR-4, 146 bet. Alv., 11, 217, № 1476–1486; Brok., I, 396-IX; Dop., I, 682–683; Mashxad, F., IV, № 32, 11–12 (muallif “Navodiy” deb noto‘g‘ri berilgan); X–X., I, 238–239, № 437.

² SVR-4. – B. 149.

³ SVR-4. – B. 2292–149.

⁴ SVR-IV. – B. 150.

Аллоҳ таоло уни қиёмат куни фақиҳлар ва олимлар гуруҳида киритади”¹, деган заиф ҳадис асос бўлган, деб таъкидлайди. Шу билан бирга олим “Қирқ ҳадис” ёзган олимларнинг баъзилари ақоидга оид, диннинг турли масалалари – зуҳд, одоб, насиҳат ва бошқа мавзудаги ҳадисларни тўплашган. Уларнинг барчаси жуда гўзал ёзилган. Аллоҳ улардан рози бўлсин. Мен эса бу мавзуларнинг ҳаммасидан ҳам муҳимроқ бўлган бир мавзуда қирқ ҳадис тўплашни маъқул кўрдим. Яъни, бу китоб ана шу мавзуларнинг барчасини ўз ичига жамлаши лозим. Ундаги ҳадисларнинг барчаси диннинг энг буюк асосларидан, олимлар исломнинг тамали деб қабул қилган ёки исломнинг ярми ёки учдан бири, деб эътироф этилган масалаларни таърифлайдиган масалалардир.

Танланган 40 ҳадиснинг барчаси саҳиҳ бўлишига эътибор бердим. Бу ҳадисларнинг аксарияти Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг саҳиҳларида мавжуд...”² деб ёзади.

Арбаъин мусулмон кишисининг маънавиятини бойитиш ва уни маърифатли қилиш учун зарур бўлган ижтимоий-маънавий кадриятлар тизимини тушунтириб беради. Бу билан у эътиқод қилувчиларни исломий билимлар билан куроллантиради, инсоннинг маънавий покланишига хизмат қилади ва унинг кундалик эҳтиёжларини қондиради. “Маънавият ўз манбасига кўра ҳам, мақсадига кўра ҳам бу фоний дунёдан ташқарига – бақога йўналган. Маънавият асли бақонинг фанода зуҳр этишидир. Маънавият инсон учун моддий эҳтиёж ҳам, сиёсий зарурият ҳам эмас. Маънавият инсоннинг ўз моҳияти олдидаги масъуллигидир. Унинг моҳияти эса Борлиқ абадиятига дахлдордир”³.

Инсоннинг маънавий бойлиги унинг ботиний дунёсини белгилайди. Имом Нававий “Арбаъин” асарида қуйидаги ҳадисни шундай изоҳлайди:

عن أبي عمر رضى الله عنهما قال: اخذ رسول الله بمنكبي فقال: كن في الدنيا كأنك غريب أو عابر سبيل و كان ابن عمر رضى الله عنهما يقول: اذا مسيت فلا تنتظر الصباح، و اذا اصبحت فلا تنتظر المساء، و خذ من صحتك لمرضك، و من حياتك لموتك" رواه البخارى.

Ибн Умар розийаллоҳу анҳу ривоят қилади: “Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир куни елкамдан тутдилар ва дедилар: “Дунёда бир ғариб ёки мусофир каби бўл”⁴.

Ибн Умар розийаллоҳу анҳу айтади: “Оқшомга етишсанг тонгни, тонгга етишсанг, оқшомни кутма. Соғлигингдан касаллигинг учун, ҳаётингдан ўлимнинг учун ҳисса ол” (Бухорий, Термизий ва Ибн Можжа ривояти).

“Дунёда бир ғариб ёки мусофир каби бўл”. Яъни унга қаттиқ боғланма, уни ватан тутма, ўзингча у ерда абадий қоламан, деб ўйлама. Дунёга ўз ватанидан йироқда бўлган ва ҳадемай оиласига етишмоқни истаган бир бегона кишининг боғлангани каби боғлан. Салмони Форсий розийаллоҳу анҳу шундай деганди: “Ҳабибим соллаллоҳу алайҳи ва саллам менга дунёдан бир суворийнинг озуқаси миқдорида олишимни тавсия қилдилар”.

Ҳадисда тавбага шошилишга, ўлимга ҳозирланишга далил бор. Бирор амал борасида иншааллоҳ, дейиш керак. Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади:

وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا (۲۳) إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ

“Ва бирор нарса ҳақида: Мен, албатта, бу ишни эртага қилувчиман”, дея кўрманг, магар “Иншааллоҳ” – Аллоҳ хоҳласа”, (денг)...” (Каҳф, 23–24).

¹ Imom Muhiddin Zakariy ibn Sharaf Navaviy. Qirq hadis. – T.: Sharq, 2017. – B. 4.

² Qirq hadis. Imom Muhiddin Zakariy ibn Sharaf Navaviy. – T.: Movaraunnahr, 2005.

³ Imomnazarov M., Eshmuhamedova M. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. – T., 2001. – B. 34.

⁴ Imom Muhiddin Zakariy ibn Sharaf Navaviy. Qirq hadis. – T.: Movaraunnahr, 2005. – B. 107–109.

“Соғлигингдан касаллигинг учун...” Бу амр инсоннинг соғлом вақтларининг қийматини билиб, амали солиҳларни кўпайтириш учундир. Чунки, баъзи пайтларда касаллик ва қарилик сабабли рўза тутиш, намоз ўқиш ва бошқа ибодатларга куч топилмаслиги мумкин.

“Хаётингдан ўлиминг учун...” Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу сўзлари билан охират учун озуқа тайёрлашни буюрганлар. Аллоҳ таоло бу тўғрида шундай дейди:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ

“(Хар бир) жон эрта (Қиёмат куни) учун нимани (яъни, қандай эзгу амални) тақдим этганини қарасин!” (Хашир, 18)

Инсон ўлгунига қадар бунга аҳамият бермайди. Ўлгач эса, шундай дейди:

“Парвардигор, мени (яна ҳаётга) қайтаринглар

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ (۹۹) لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ

Шояд, мен қолган умримда яхши амал қилсам, деб қолур” (Мўминун, 99–100).

Имом Ғаззолий шундай дейди: “Бани одамнинг танаси ўзи билан бирга яхши амаллар қилган бир тўрга ўхшайди. Яхшилиқни кўлга киритиб ўлса, бу унга етади. Бундан кейин бу тўрга бошқа эҳтиёжи қолмайди. Бу тўр ўлим туфайли ундан ажралган танадир. Албатта, инсоннинг ўлиши билан дунёга бўлган ҳирси узилади. Қабр озиғи бўлгани учун, нафс яхши амалларни орзу қилади. Агар у билан бирга яхши амаллари бўлса, қаноатланади. Агар йўқ бўлса, озуқа олиш учун дунёга қайтишни истайди. Бу истак тўрнинг ундан олинишидан кейин бўлгани учун унга; “афсуски ўтди”, дейилади. Ҳалиги киши доимо ақлсиз бўлганидан ва тўрнинг олиб қўйилишидан олдин озуқа олишга ожизлик қилгани учун пушаймон бўлиб, эсанкираб қолади. Ана шу сабабли Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: “Хаётингдан ўлиминг учун фойда ол”, деганлар. Буюк Аллоҳдан бошқа ҳеч бир қудрат ва қувват соҳиби йўқдир”.

Шунингдек, ҳадислар орқали Қуръон оятлари тушунтирилади ва мусулмонларга тўғри йўл кўрсатилади. Ҳадисларнинг маъносини бузиш, айниқса, ёлғон ҳадис тўқиш оғир гуноҳ саналади. Шунга кўра, нафакат Қуръон оятлари, балки ҳадислар талқин этилганда ҳам, арбаъиннинг ушбу жанр хусусияти устувор қолади¹.

Шунингдек, Нававий ҳаёнинг фазилати ҳақидаги ҳадисни қуйидаги мисоллар билан изоҳлайди²:

Ҳаёнинг фазилати

عن أبي مسعود عقبة بن عمرو الأنصاري البصري رضى الله عنه قال قال رسول الله "إن مم ادرك الناس من كلام النبوة الأولى: إذا لم تستح فاصنع ما شئت". رواه البخارى.

Уқба ибн Амр Ансорий розийаллоҳу анҳу ривоят қилишича, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: “Собиқ пайғамбарлардан одамларга етиб келган бир ибора мавжуд: “Беҳаё эрсанг, истаганингни қил” (Бухорий, Абу Довуд ва Ибн Можа ривоятлари).

“Беҳаё эрсанг, хоҳлаганингни қил”. Яъни, инсон бирор ишни қилишини ирода қилса, агар Аллоҳдан ва одамлардан уялмаса, хоҳлаганини қилади, йўқса уни қилмайди. Ислом дини бутунлай ана шу асос устида қурилган. Расулуллоҳ алайҳи ва салламнинг: “Истаганингни қил”, ишлари мубоҳ ишларга ҳам тааллуқлидир. Чунки бир иш шаръан тақиқланмаган бўлса, мубоҳ ҳисобланади.

¹ Omuliy Shamsuddin Muhammad ibn Mahmud. an-Nafois-ul-funun fi arois-il-uyun. – Tehron: Dor-ul-islomiyya, 1381h.-3ch.

² Imom Muhiddin Zakariyo ibn Sharaf Navaviy. Qirq hadis. – T.: Movarounnahr, 2005. – B. 65.

Баъзилар ҳадисни қуйидагича изоҳлашган: “Агар кўнглингда бир ёмон ишни ният қилсанг, Аллоҳдан ҳаё қилмасанг ва ундан кўркмасанг, истаганингни қил”. Бу ерда амр таҳдид учун, мубоҳ учун эмас.

اغْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ.

“Ўзларингиз хоҳлаган амални қилаверинглар! Албатта, У қилаётган амалларингизни кўриб турувчидир” (Фуссилат, 40).

وَاسْتَفْزِرْ مَنْ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ.

“Улардан кучинг етган кимсани овозинг билан қўзғат...” (Ал-Исро, 64)”, деб, ҳадис Қуръон ояти билан далилланади. Арбаъин таркибидаги ҳадисларни шарҳлашда узундан-узун, мураккаб жумлаларнинг йўқлиги ҳадислар мазмунини тушунишини осонлаштиради. Умуман олганда арбаъинларда насрий тилнинг соддалиги билан халқ тилига яқин туради.

Кўриниб турибдики, ҳадисларни шарҳлашда турли ҳикоятлардан ҳам унумли фойдаланилган.

Бундан ташқари ушбу фондда Мажиддин Шароф бин ал-Муийддин ал-Бағдодийнинг “Арбаъин”, Жалол бин Муҳаммад бин Убайдуллоҳ ал-Қойиний ал-Бухорий ал-Ҳиравийнинг “Арбаъин фи-л-аҳлоқ” (الاربعين في الاحلاق), Муҳаммад бин Абу Бакр Усфурийнинг “Арбаъин Усфурий”, Амир Сайид (бин) Алий Шаҳоб Ҳамадонийнинг “Чиҳил ҳадис дар сифат фуқаро”, “Арбаъин ал-Олий” “Арбаъин ал-Лолий”, Аш-Шайх Муҳаммад ал-Омосавийнинг “Арбаъин ал-мавсум би шифаи ал-қулуб”, Муҳаммад Номроднинг “Арбаъиния” ва “Чил ҳадис манзума”, Абу Тоҳир Муҳаммад бин Ҳасан Алий Ушийнинг “Арбаъин ҳадисан”, Закиддин Абу Муҳаммад Абдулазим ал-Қавий бин Абдуллоҳ ал-Маҳтадийнинг “Арбаъин фи истиноиън”, Мир Шайх ибн Нуриддин Муҳаммад Пуронийнинг “Чил ҳадис”, Фасих ад-Диннинг “Чиҳил ҳадис”, Сайид Аҳмад Васлий Самарқандийнинг “Чиҳил ҳадис”, Абдулжалил ибн Муҳаммад Иброҳимнинг “Чиҳил ҳадис таржимаси”, Абдуллатиф бин Шайх Сулаймон Турбатийнинг “Чил ҳадис манзума”, XIX аср охири – XX аср бошларида Қўқонда яшаб ижод этган шоир, Муқимийнинг замондоши Муҳаййирнинг “Чил ҳадис” (Пуроний асарининг таржимаси), Муҳаммад Мурод Мавлоно Шомийнинг “Чил ҳадис” каби араб, форс ва ўзбек тилларида яратилган арбаъин асарларининг бир неча қўлёзма нусхалари сақланаётганлиги аниқланди. Келгусидаги илмий ишларимизда фондда сақланаётган “Арбаъин” асарларнинг мавзу доирасини аниқлаш, уларнинг қўлёзма нусхаларининг тўлиқ тавсифини бериш каби тадқиқот ишларини амалга ошириб, уларни илмий муомалага киритиш ниятидамиз.

Хулоса. Мазкур қўлёзма нусхалар хаттотлик ва китобат санъатининг ўзига хос намуналари бўлиб, ҳар қандай китобхонни ўзига жалб қилади. Ўзбекистон қўлёзма фондларидаги “Арбаъин” асарларининг қўлёзма нусхаларини манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқиш шуни кўрсатдики, биринчидан, бундай қўлёзмалар жуда кўп ва хилма-хил шакл ва мазмунга эга бўлиб, наср ва назмда ёзилиш билан бирга турлича мавзу йўналиши ва ўзига хос ёндашувларга эга экан. Улар асосан араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган бўлиб, энг машҳурлари (яъни, энг кўп кўчирилганлари) араб тилида Нававийнинг, форс-тожик тилида Жомий, туркий тилда Навоийнинг “Арбаъин”лари экан.

Фикримизга кўра, ислом дини тарихи ва Қуръоннинг китобат қилиниши анъанаси билан боғлиқ равишда, ислом ақидаларини тарғиб ва ташвиқ этиш вазифасидан келиб чиққан ҳолда уларга комментарийлар ёзиш, аввало, диний йўналишда вужудга келган. Чунки, уларнинг маъноларини кенг оммага тушунтириш эҳтиёжи жуда баланд бўлган. Ўз ҳолида, Қуръон тафсирлари арбаъинлар учун назарий манба ҳам бўлиб хизмат қилган. Муаллифлар

ўз арбаъинларини ёзиш жараёнида ўз муқаддималаридаги таъкидларига кўра, Қуръон, Ҳадис ва тафсириларга таянганлар.

Арбаъин мустақил адабий жанр бўлиб, унинг эволюцияси араб адабиёти замирида вужудга келган. Арабларда арбаъин Қуръон оятлари ва Ҳадислар шарҳи даражасида қўлланилган. Бироқ форс-тожик ва туркий адабиёт негизидagina арбаъин поэтик асар сифатида шакллантирилган.

Шундай қилиб, арбаъин анъанаси махсус мазмун ва шаклга эга бўлган жанр бўлиб, унинг диний-маънавий ва ахлоқий-маърифий аҳамияти жуда катта бўлган. Арбаъин йўналишида барча даҳо ва мутафаккир ижод қилганлар. Улар ўз арбаъинларида нафақат ислом ақоидлари ва ислом маънавиятини тарғиб қилиб, шу билан бир қаторда ўзларининг дунё, борлиқ ва Яратган борасидаги қарашларини ҳам тараннум этганлар.

Шарқ мумтоз адабиётида Қуръон ва Ҳадисларнинг мазмун-моҳияти ижодкорларни қизиқтирган, улар муқаддас манбалардан илҳомланган, муқаддас манбаларда келтирилган ғоялар ва қарашлар ижодкорларни янги асарлар яратишга ундаган ва шу тариқа кейинчалик ижод вакилларининг ахлоқий ғоялар акс этган махсус асарлари, яъни арбаъинлар вужудга келган. Пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари ва уларга битилган бадий шарҳлар Шарқ адабиётида қадимдан мавжуд бўлиб, масалан, Адиб Аҳмад “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарида жами 21 ҳадиснинг туркий тилдаги шеърӣ шарҳини келтирган.

XV–XVI асрларга келиб Шарқ халқларининг буюк мутафаккир шоирлари Абдурахмон Жомӣ, Алишер Навоӣ ва Муҳаммад Фузулийлар ҳам ҳадисларнинг шеърӣ шарҳларини форс-тожик, ўзбек ва туркий (озарбайжон) тилларда талқин этганлар.

АЛЛОМА МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

ТЎРАЕВ ЛАЗИЗ

Таянч докторант, ТДШИ

Аннотация. Қадимдан Марказий Осиёнинг буюк мутафаккирлари, олимлари, файласуфлари ва шоирларини аввало инсон муаммоси, хусусан, инсон ахлоқ-одоби муаммолари қизиқтириб келган. Шу сабабдан ҳам Марказий Осиёнинг ижтимоӣ-фалсафӣ ва ахлоқий қарашлари тарихида ахлоқ ва таълим-тарбия соҳасига эътибор қилмаган бирор-бир алломани топиш қийин. Ҳар бир аллома у хоҳ илоҳиётишунос бўлсин, табиатишунос бўлсин, файласуф бўлсин, ёзувчи бўлсин, шоир бўлсин ҳар бирлари ахлоқ масалаларига ўз қарашларини билдириш билан бирга, ахлоқнинг у ёки бу соҳаси бўйича тадқиқот олиб борганлар. Бу тадқиқотларнинг тарихий илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Айниқса, файласуфларнинг ижтимоӣ қарашларида инсон таълим-тарбияси, ахлоқ-одоби каби категориялар юқори ўринларда бўлиб келган. Ушбу мақолада ўрта асрларда яшаган кўп қиррали мутафаккир Жоруллоҳ Маҳмуд Замахшарийнинг ахлоқий қарашлари илмӣ жиҳатдан таҳлил қилинган. Мақолада Маҳмуд Замахшарийнинг ижтимоӣ-ахлоқий қарашлари тўғрисидаги маълумотларни унинг ўзи томонидан билдирилган, айтилган насиҳатларидан иборат асарлари орқали баён қилинади. Бу асарларда берилган ҳар бир фикр нафақат ўз замонасининг, балки ўн аср ўтса ҳам бугунги кундаги долзарб бўлган масалаларга бағишланган. Бу насиҳатларда берилган